

Tragedia unui popor în viziunea lui Orlando Figes¹

Monografia, semnată de istoricul Orlando Figes², este o prezentare panoramică a istoriei Rusiei, care analizează evenimentele revoluționare și tranziția de la Imperiul țarist la cel sovietic. Autorul explică conturarea cadrului cronologic al monografiei: în 1891 țarismul s-a ciocnit cu o criză adevărată, determinată de foametea pe care nu a putut-o soluționa în mod pașnic (în opinia autorului, criza țarismului începe anume cu acest eveniment tragic), iar în 1924, după moartea lui V. Lenin, „revoluția își încheie traseul, iar instituțiile fundamentale ale regimului stalinist – dacă nu chiar toate mijloacele de exercitare a puterii – erau deja funcționale” (p. 15).

Studiul are patru părți compuse din patru capitole fiecare, Concluzii, Bibliografie, indice de nume.

Prima parte a monografiei este intitulată „Rusia în timpul vechiului regim” (p. 33-168). O. Figes a analizat specificul dinastiei Romanov, în centrul atenției sale fiind țarul Nicolae al II-lea. Expunând festivitățile, organizate cu prilejul împlinirii a trei sute de ani de domnie a dinastiei (1913), autorul a constatat că la Moscova suita imperială a fost primită cu un fast mai mare decât la ceremoniile, organizate în capitala Imperiului, Sankt-Petersburg. În opinia autorului, Nicolae al II-lea împărtășea tradiția moscovită, conservatoare, de conducere a țării și nu cea de modernizare, impusă de Petru I; el, Nicolae al II-lea, a urmat stilul de conducere, promovat de tatăl său, țarul Alexandru al III-lea, și anume: să conducă singur, autoritar, despotic, fără a ține seama de birocrăția statului, fiind convins că el, țarul, este legat direct de popor. În opinia autorului, țarul Nicolae al II-lea

¹ Orlando Figes. *Revoluția rusă. 1891-1924. Tragedia unui popor*, Iași, Polirom, 2016, 814 p. Traducere de Cornelia Marinescu.

² Orlando Figes este istoric englez (n. 1959), reputat specialist în istoria Rusiei, autor al mai multor studii despre trecutul și cultura Rusiei. Vezi: https://fr.wikipedia.org/wiki/Orlando_Figes. Editura Corint a publicat monografia lui Orlando Figes. *Rusia revoluționară (1891-1991)*, tradusă din limba engleză de Alina Popescu cu o prefață, semnată de profesorul Ioan Scurtu.

s-a împotrivit reformelor, în special – celei agrare. O. Figes consideră că „nu „voința slabă” a fost cea care l-a pierdut pe țar, ci hotărârea încăpăținată [a acestuia] de a conduce de pe tron, în ciuda faptului evident că îi lipseau calitățile necesare pentru a o face” (p. 49). Împăratul Nicolae al II-lea, în viziunea autorului, s-a ocupat de lucruri mărunte, scăpând din vedere esențialul sau fiind incapabil să înțeleagă și să rezolve probleme strategice. De aici și titlul subcapitolului – „Miniaturistul” (p.44 și urm.). „Mintea lui, scrie autorul, era aceea a unui miniaturist, bine adaptată celor mai mici detalii ale administrației, dar incapabilă să le sintetizeze în principii generale de guvernare” (p. 50). O. Figes consideră că în ultimii ani ai regimului țarist „Nicolae a fost sursa tuturor problemelor”, iar dacă a existat un vid de putere la centrul sistemului de conducere, „atunci spațiul gol a fost țarul”. Autorul afirmă că „Rusia a dobândit prin el ce e mai rău din cele două lumi: un țar decis să conducă de pe tron, dar cu totul incapabil să-și exercite puterea; a fost o autocrație fără autocrat” (p. 51). Caracteristica dată de O. Figes țarului Nicolae al II-lea este, fără îndoială, unilaterală. Nu vom insista asupra unor lucrări, în care Nicolae al II-lea este venerat³, dar vom menționa altele, în care portretul țarului este expus mai echilibrat, prin urmare – în mod mai veridic⁴.

„Moștenitorul” este titlul următorului subcapitol, în care autorul o prezintă pe împărăteasă Alexandra Fiodorovna (soția lui Nicolae al II-lea), dându-i caracteristici, în fond, negative („era străină de Rusia”, „stângace și urăcioasă”, „distanță și îngâmfată”, p. 52, 53). Autorul scrie despre moștenitorul tronului, Alexei, bolnav de hemofilie. Pe acest fundal a fost prezentat Grigori Rasputin. Este o sinteză a literaturii despre acest personaj politic și religios, concluzia autorului fiind următoarea: „chestiunea Rasputin a rămas nerezolvată; ea vicia din ce în ce mai mult relațiile monarhiei cu societatea și cu stâlpii ei tradiționali de susținere de la curte – birocrăția, Biserica și armata” (p. 61).

Următorul capitol se numește „Stâlpi nesiguri” (p. 62 și urm.) și se referă la birocrăția din Imperiul țarist. Printre altele, este prezentat Tabelul rangurilor, care a determinat avansarea administratorilor în funcții din patru în patru ani, iar la sfârșitul secolului al XIX-lea –avansările s-au făcut și datorită talentului. Această birocrăție, în opinia autorului, „nu a ajuns niciodată să reprezinte un instrument eficient în mâinile autocrației” (p. 64), fiind „de fapt o birocrăție ce nu reușise să se dezvolte și să devină o forță politică încheagată, care să fie în stare, asemenea birocrăției prusace [...], să servească drept instrument al reformei și modernizării” (p. 65). O. Figes demonstrează că administratorii țar-

³ A se vedea, de ex., P. V. Mulitatu. *Император Николай II. Екатеринбургская гольгофа* [Împăratul Nicolae al II-lea. Golgota de la Ekaterinburg], Moscova, 2018

⁴ Vezi, de pildă: Serghei Oldenburg. *Царствование императора Николая II* [Domnia împăratului Nicolae al II-lea], Moscova, Editura Eksmo, 2003.

riști erau incompetenți sau foarte slab pregătiți pentru posturile în care erau avansați. Autorul face trimitere la memoriile lui Serghei Urusov, numit guvernator al Basarabiei în mai 1903, care recunoștea: „Despre Basarabia știam la fel de puțin cât știam despre Noua Zeelandă, dacă nu chiar mai puțin” (p. 68)⁵. Autorul studiază rolul zemstvelor (administrații publice locale) și conchide că între administratorii acestor instituții și țărani s-a format o prăpastie și că „această prăpastie a definit întregul traseu al revoluției; fără să aibă nici o miză în vechiul regim, țărani din 1917 nu au ezitat defel să distrugă complet statul, creând astfel vidul care i-a adus pe bolșevici la putere. În acest sens, țarismul s-a auto-subminat, dar a creat totodată și condițiile fundamentale pentru triumful bolșevismului” (p. 79).

Un subiect aparte l-a constituit situația din armata rusă, numită de autor „rămășițele unei armate feudale” (p.79 și urm.). Militarii ruși, remarcă autorul, depuneau jurământul de credință țarului („soldatul jura credință față de țar și pentru apărarea dinastiei sale, și nu față de stat sau chiar de națiune”, p. 79); în armata țaristă, între ofițeri și soldați s-a păstrat aceeași prăpastie ca între nobilii ruși și țărani; soldații erau înjosiți, discriminați, nedreptățiți. Autorul aduce mai multe exemple de restricții pentru soldați. De exemplu, parcurile aveau pancarte pe care scria: „Intrarea interzisă câinilor și soldaților” (p. 82).

„Rusia nu tocmai sfântă” este titlul următorului subcapitol, în care autorul, pe bună dreptate, constată că „religia țăranilor era departe de creștinismul pedant al clerului; ei amestecau credințele ortodoxe cu superstițiile și cultul păgân, cu magia și vrăjitoria...; analfabet, țăranul obișnuit știa foarte puțin despre Scripturi; „Tatăl nostru” și cele zece porunci îi erau necunoscute...” (p. 89). În plus, tinerii care treceau cu munca și traiul la orașe pierdeau credința în Dumnezeu, consideră O. Figs. Un alt aspect al studiului se referă la situația popoarelor ne-ruse din Imperiul țarist (subcapitolul se numește „Închisoarea popoarelor”, p. 92 și urm.). Aceste popoare erau supuse exploatării economice, sociale și rusificării, altfel spus – în aceste domenii, în perspectivă, se va adânci revoluția rusă.

Capitolul „Icoane și libărci” (p. 104 și urm.) se referă la mișcările revoluționare din Rusia. Autorul expune concepțiile narodnicilor referitoare la satul rus, pe care aceștia îl idealizau, și conchide că intelectualii ruși nu cunoșteau viața reală a țăranilor. „Deși trăiau atât de aproape de țărani, clasele instruite din orașe nu știau aproape nimic despre lumea lor. Aceasta era tot așa de străină și de exo-

⁵ Memoriile prințului Serghei Urusov au fost publicate la Moscova, în 1907, și retipărite la Chișinău, în 2004, datorită eforturilor conf. univ. dr. Aurel Marinciuc Vezi: Pr. [prințul] S. D. Urusov. *Записки губернатора. Кишинёвъ, 1903-1904* [Însemnările guvernatorului. Chișinău, 1903-1904], Chișinău, Editura Litera, 2014.

tică pentru ele precum era lumea băștinașilor din Africa pentru conducătorii ei coloniali aflați la mare depărtare. În această stare de reciprocă necunoaștere, în prăpastia culturală dintre cele „două Rusii” se află, consideră autorul, rădăcinile revoluției sociale și ale destinului ei tragic” (p. 108).

Analiza făcută de autor lumii satelor din Rusia este una pertinentă, cuprinzătoare și corectă. Autorul expune starea reală a lucrurilor, aducând inclusiv exemple de moravuri sociale ale satelor rusești, de pedepse barbare, cu aplicarea torturii. De pildă, „hoții de cai puteau să fie castrați, bătuți, însemnați cu fierul roșu sau hăcuți cu secerile până mureau; au existat cazuri în care celor ce încălcau normele [adică regulile satului respectiv – A.P.] li s-au scos ochii, li s-au bătut cuie în trup, li s-au retezat mâinile și picioarele sau li s-au înfipt țărushi în gât” (p. 114). Autorul descrie și alte barbarii, practicate în lumea rurală, dar este important ceea ce subliniază O. Figes: „Este dificil de spus care este sursa acestor barbarisme, dacă era vorba despre cultura țăranului rus sau despre mediul dur în care trăia. În timpul revoluției și războiului civil, țărănimea a recurs la forme și mai teribile de tortură șiucidere” (p. 114). Așa cum o făcuse M. Gorki în eseu „Despre țărănimea rusă”, și autorul acestei monografii se întrebă „dacă revoluția nu a făcut de fapt decât să scoată la iveală [...] „deosebita cruzime a poporului rus”, [care] era o cruzime provocată de istorie... Violența și cruzimea pe care vechiul regim le-a exercitat asupra țăranului s-au transformat în propria lui violență, care nu doar a desfigurat viața cotidiană a satului, ci s-a întors împotriva regimului cu violența teribilă a revoluției” (p. 115).

O. Figes a examinat și situația muncitorilor de la orașe, în marea lor majoritate proveniți din sate. Autorul expune nedreptățile la care au fost supuși aceștia, condițiile de trai mizerabile, salariile proaste etc. Altfel spus – țarismul s-a făcut vinovat de prostul tratament al proletariatului rus, acesta devenind o bază socială solidă a bolșevicilor.

În sfârșit, autorul examinează istoria ideilor și mișcărilor revoluționare de la sfârșitul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea, inclusiv pătrunderea ideilor marxiste în Rusia, demonstrând că revoluționarii ruși au imprimat acestor mișcări un nou spirit de violență și de ură în comparație cu predecesorii lor. Astfel, este adus exemplul scrierilor lui Serghei Neciaev, pe care V. Lenin „le aprecia în cel mai înalt grad, ca reprezentând o teorie a conspirației revoluționare”. Pe scurt, remarcă autorul, [S. Neciaev] a fost „bolșevic înaintea bolșevicilor” (p. 146). Este examinată formarea lui V. Lenin ca revoluționar: „Cernîșevski a fost prima și marea sa iubire; citindu-l, Lenin a devenit revoluționar, cu mult înainte de a citi ceva din Marx” (p. 157).

Așadar, în prima parte a monografiei, O. Figes a făcut o radiografie amănunțită a Rusiei țariste, arătând realitățile statului și societății, perpetuate din generație

în generație, demonstrând gravele probleme cu care s-a confruntat guvernarea țaristă, mai ales la începutul secolului al XX-lea.

Partea a doua a monografiei se numește „Criza de autoritate (1891-1917)” (p. 169 și urm.). În anul 1891, șaptesprezece provincii ale Rusiei au fost cuprinse de foamete. În lupta pentru salvarea oamenilor înfometați s-au implicat intelectualii (medici-voluntari, studenți, agronomi, statisticieni etc.), zemstvele, reprezentanții nobilimii (autorul aduce pilda prințului Lvov, pe atunci președintele zemstvei de la Tula, „care s-a dedicat total campaniei de ajutorare, ca și cum ar fi fost o problemă de viață și de moarte” (p. 171). Pe fundalul unei mobilizări exemplare în susținerea înfometaților, administrația țaristă a dat dovadă de încetineală și ineficiență. Autorul examinează, în continuare, implicarea Rusiei în războiul împotriva Japoniei, pe care țarismul l-a pierdut în mod rușinos. Figeș relatează foarte amănunțit epopeea Primei revoluții ruse (1905-1907), începând cu „Duminica sângeroasă”, continuând cu prezentarea Dumeilor de Stat, a unor oameni politici importanți ai timpului și accentuând faptele acestora. Autorul face și anumite comparații istorice. De exemplu, soarta lui P. Stolâpin, în viziunea autorului, a fost asemănătoare cu destinul lui M. Gorbaciov: „Amândoi au fost oameni politici curajoși, inteligenți și deciziși, fideli reformării liberale a unui sistem autoritarist învechit și caduc, ale cărui rezultate au fost ei înșiși; amândoi au pășit pe linia îngustă care delimita puternicele interese inalienabile ale vechilor elite conducătoare de opoziția radicală a democraților” (p. 224).

Urmează subiectul intitulat „Un război pe trei fronturi” (p. 252 și urm.). Este vorba de analiza, făcută de autor, a implicării Rusiei în Primul Război Mondial. O. Figeș demonstrează că războiul a acutizat toate contradicțiile existente în societatea rusă. El scrie, de exemplu: „comandanții superiori erau aleși dintr-un cerc restrâns de aristocrați, ofițeri de cavalerie și curteni, care nu prea aveau competență militară. Însuși comandantul suprem, marele duce Nikolai, nu participase niciodată la lupte serioase și era doar un om de paie în fruntea Stavka [Statului Major al armatei, A.P.] (p. 257). Acești comandanți, în opinia autorului, „au condus războiul după tipicul unei campanii militare din secolul al XIX-lea, cerându-le oamenilor să atace pozițiile artileriei inamicului, indiferent de numărul pierderilor de vieți omenești, irosind resursele pe o cavalerie scumpă și ineficientă, apărând fortărețe inutile din ariergardă și neglijând nevoia de tehnologie a unui război modern de artilerie...” (p. 258). O. Figeș a abordat o sumedenie de subiecte, legate de război: aflarea țarului Nicolae al II-lea pe front, politica soției lui, Alexandra Fiodorovna, rolul nefast al lui Gr. Rasputin [aflăm, între altele, că acesta ar fi fost și homosexual! (p. 282)]. De asemenea, sunt prezentate figuri emblematice ale timpului – generalul Alexei Brusilov, scriitorul Maxim Gorki,

revoluționarul Lev Troțki etc.. În fine, istoricul a invocat comparația, făcută de cadetul V. A. Maklakov, care a asemănat Rusia cu un automobil condus la vale, ”pe un drum abrupt și periculos, cu o viteză scăpată de sub control, de către un șofer nebun” (p. 271). Șoferul era țarul Nicolae al II-lea, iar automobilul, pe care îl „conducea” în asemenea hal, era Rusia.

Partea a treia, intitulată „Rusia în revoluție” (p. 297-502), cuprinde patru capitole, referitoare la evenimentele revoluționare ce au cuprins Imperiul țarist. Este vorba despre Revoluția din februarie 1917, despre evenimentele din Petrograd, despre abdicarea lui Nicolae al II-lea de la tron. O. Figes consideră că, „probabil”, lui Nicolae al II-lea „i-a venit mai ușor să abdice decât să devină monarh constituțional; aceasta a fost tragedia țarului Nicolae” (p. 327). Autorul monografiei este interesat, în special, de formarea Guvernului Provizoriu (2 martie 1917), de constituirea și activitatea Sovietului din Petrograd, de crearea unei situații specifice, numite „dualitatea puterii de stat”. Este vorba despre funcționarea Guvernului Provizoriu, pe de o parte, și despre activitatea Sovietului de deputați ai muncitorilor și militarilor din Petrograd, pe de alta. Istoricul amintește de sloganul, lansat de V. Lenin: „Toată puterea – Sovietelor!”, explică situația din Petrograd din iulie 1917, analizează rebeliunea lui Kornilov. Autorul monografiei a atras o atenție sporită, dar justificată, activității lui Lenin, altor lideri ai partidului bolșevic. O. Figes scrie despre V. Lenin că avea „un puternic filon puritan, care s-a manifestat mai târziu în cultura politică a regimului său; ... prin suprimarea propriilor sentimente, refuzând plăcerile vieții, Lenin a încercat să-și călească voința și să devină, la fel ca Rahmetov [erou revoluționar în romanul lui Cernășevski „Ce-i de făcut?” – A.P.], insensibil la suferințele altora. Credea că această „duritate” este necesară fiecărui revoluționar de succes: capacitatea de a-și vărsa sângele pentru un țel politic” (p. 364). Printre alte aspecte, vom remarca doar felul în care autorul monografiei expune rolul lui Lenin în organizarea loviturii de stat din octombrie 1917. O. Figes scrie că pe 24 octombrie 1917 gărzile roșii au pus stăpânire pe podurile de peste Neva, pe gări, poștă, telegraf, banca de stat, centrala telefonică etc. Aproape tot orașul era sub controlul forțelor militare, coordonate de bolșevici, cu excepția Palatului de Iarnă, unde își ținea lucrările Guvernul Provizoriu. „Aceste succese de început, scrie autorul, l-au făcut pe Lenin să fie și mai atras de ideea unei preluări imediate a puterii... Intervenția lui Lenin a fost decisivă” (p. 442). Autorul scrie, că Lenin „nu a mai rezistat; și-a pus o perucă pe cap și o șapcă muncitorească, și-a înfășurat un bandaj în jurul capului și a pornit către Smolnii... O patrulă guvernamentală i-a oprit aproape de Palatul Taurida [pe Lenin și pe însoțitorul acestuia, finlandezul Eino Rahiia – A.P.], dar cum Lenin era îmbrăcat cu cele mai ponosite haine, a fost confundat cu un bețiv inofensiv și lăsat să meargă mai departe” (p. 443). O Figes se întreabă: „Cât de

diferită ar fi fost istoria **DACĂ** (evidențierea ne aparține – A.P.) Lenin era arestat atunci?” (p. 443). Nu știm ce ar fi fost dacă...⁶

Autorul scrie că Lenin a ajuns la Palatul Smolnii – Statul major al bolșevicilor. În fața palatului fuseseră instalate mitraliere, iar membrii Gărzilor Roșii, adunați în jurul unui foc, verificau permisele de trecere ale celor ce voiau să intre în interior. Lenin nu avea permis și, „deghizat cum era, nu a fost recunoscut de gărzi, nu a reușit să intre decât strecurându-se printre ele, în mijlocul unei mulțimi...” (p. 443). Lipsa de logică este evidentă: militarii roșii nu permiteau intrarea unor indivizi aparte, dar au permis intrarea unui grup de oameni, neverificându-le permisele. Dar nu asta e problema. Chestiunea constă în faptul, că legenda în cauză aparține istoriografiei bolșevice, iar autorul a preluat-o fără verificare.

Ultima parte a monografiei se intitulează „Războiul civil și crearea sistemului sovietic (1918-1924)” (p. 503-720). Această secțiune cuprinde cinci capitole, în care autorul a expus „ultimele vise ale lumii vechi”, unul dintre aceste „vise” fiind Adunarea Constituantă – speranța democraților ruși, dar care a fost dizolvată de bolșevici. Autorul explică în mod amănunțit cauzele și amploarea terorii roșii (subcapitolul „Culoarea sângelui”, p. 565 și urm.), examinează în detalii masacrul familiei imperiale ruse, comis de bolșevici la Ekaterinburg în vara anului 1918, redă principalele evenimente ale războiului civil din Rusia (capitolul 14, „Triumful noului regim”, p. 585 și urm.). Figes se oprește și asupra „retragerii bolșevismului” (Noua politică economică).

Concluziile autorului sunt convingătoare și demne de reținut: „revoluția rusă a fost un vast experiment de inginerie socială. Experimentul a derapat îngrozitor, nu atât din cauza răutății liderilor... ci pentru că idealurile lor erau, în sine, imposibile” (p. 734). Și ultimul citat: „Mai îngrozitor este faptul că naționalismul autoritarist a început să umple golul lăsat de colapsul comunismului și, într-un fel, l-a reinventat, nu doar în sensul că naționaliștii de astăzi sunt, în cea mai mare

⁶ Cu prilejul împlinirii unui centenar de la Lovitura de stat bolșevică, fostul ambasador al Marii Britanii în Rusia Anthony Russell Brenton a publicat o culegere de articole, scrise de autori occidentali (dintre istoricii ruși a contribuit doar Edvard Radzinski), având titlul „Inevitabilitatea istorică? Evenimentele fundamentale ale Revoluției ruse”. În culegere este prezent și Orlando Figes cu articolul „Bețivanul inofensiv. Lenin și insurecția din Octombrie”, în care autorul preia ideile din volumul recenzat și dezvoltă teza: ce ar fi fost dacă patrula militară, supusă Guvernului Provizoriu, l-ar fi arestat?. Bineînțeles, nimeni nu știe ce ar fi fost dacă; aceste istorii imaginare de alternativă, deși captivante, de fapt, dăunează cunoașterii reale a trecutului. O. Figes consideră că victoria bolșevicilor la 25 octombrie 1917 a fost „rezultatul unei întâmplări”, că războiul civil ar fi avut loc, dar victime ar fi fost mai puține etc. Vezi: Ana Mihailova. *Ищите женщину: русская революция глазами западных историков* [Căutați femeia: revoluția rusă, văzută de istoricii occidentali]. În: <https://ria.ru/culture/20170815/1500385562.html>. Niciodată nu se știe: dacă nu ar fi fost Lenin, ar fi ieșit în prim plan L. Troțki, I. Stalin etc., de asemenea bolșevici.

parte, comuniști reformați, ci și în sensul că retorica lor violentă, cu apelul la ordine și disciplină, condamnarea furioasă a inegalităților produse de dezvoltarea capitalismului și respingerea xenofobă a Occidentului, este o adaptare după tradiția bolșevică. Fantomele anului 1917 nu și-au găsit încă odihna” (p. 735).

În încheiere, vom menționa că monografia lui Orlando Figes este, fără îndoială, rezultatul unei munci titanice (are 80 coli de autor). Cartea nu poate fi citită ușor și repede, dar cei care vor reuși să lectureze această lucrare, cu răbdare și interes, se vor îmbogăți neîndoielnic și vor cunoaște nu doar faptele istorice legate de evoluția unui mare popor, ci și anumite aspecte ale psihologiei și comportamentului diverselor pături sociale din Rusia. Autorul monografiei recenzate depășește de multe ori terenul strict al istoriei, făcând apel la opera clasicilor literaturii ruse (N. Gogol, A. Cehov, M. Gorki etc.), la biografiile oamenilor politici, pe care i-a avut în vizor. Și cititorul are doar de câștigat în urma unei astfel de expuneri.

Cartea a fost tradusă în alte limbi, nu însă și în cea rusă. Explicația, probabil, ar fi că specialiștii ruși cunosc toate aspectele narațiunii prezentate de O. Figes, că orice subiect abordat de autor a fost și este studiat în mod multilateral. Astfel, numai despre Gr. Rasputin, de exemplu, s-au scris și continuă să se scrie sute de cărți și mii de articole. Același lucru, în esență, se poate spune despre Nicolae al II-lea, V. Lenin, L. Troțki etc.

Ceea ce se poate reproșa, destul de frecvent, acestei monografii este tendința spre „istoria alternativă”. De exemplu, autorul scrie: „Dacă războiul [este vorba despre războiul Rusiei cu Japonia – A.P.] ar fi fost câștigat, regimul ar fi reușit poate să transforme în capital politic acest avânt patriotic” (p. 179)⁷. Astfel de idei, deși interesante, nu adaugă deloc valoare studiului.

Uneori, autorul a folosit comparații nu tocmai reușite. De exemplu, „... în timp ce majoritatea țăranilor nu știa ce să creadă, dar încercau, **ca oile**, să se mențină în grupul cel mai mare...” (p. 238).

Aceste mici obiecții, însoțite de câteva greșeli gramaticale, nu diminuează în nici un fel importanța cărții recenzate. Felicităm, cu această ocazie, autorul și editura „Polirom”.

Anatol PETRENCU

⁷ Vezi și nota 6.